

UDK:314.8(497.5-11)"1991-2001"

Prethodno priopćenje

Primljeno: 02. 02. 2005.

Prihvaćeno: 17. 03. 2005.

DRAŽEN ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Demografski ratni gubici kao determinanta razvoja stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1991.–2001.

SAŽETAK

Predmetom istraživanja u ovome prilogu bili su demografski gubici Istočne Hrvatske tijekom hrvatskog Domovinskog rata. Cilj istraživanja bio je ustanoviti ili procijeniti izravne i migracijske demografske gubitke ovoga područja u razdoblju 1991.–2002., te vrednovati njihov učinak na promjenu broja stanovnika, dobno-spolne i etničke strukture stanovništva Istočne Hrvatske u posljednjemu međupopisnom razdoblju (1991.–2001.). Utjecaj naslijeđenih destabilizacijskih čimilaca na razvoj istočno-hrvatskog stanovništva (dva svjetska rata, iseljavanje, »bijela kuga«, pad nataliteta, ruralni egzodus, demografsko starenje...) značajno je pojačan demografskim gubicima i posljedicama srbijanske oružane agresije, posebice u domeni migracijskih učinaka rata. Prema nizu pokazatelja više je nego razvidno da se demografski ratni gubici mogu istaknuti kao najvažnija determinanta suvremenog razvoja stanovništva istočnohrvatskoga područja. Više od deset tisuća poginulih te na desetke tisuća prognanih, izbjeglih i iseljenih, bitno je poremetilo osnovne dinamičkostrukturne procese u razvoju stanovništva tog područja Hrvatske.

KLJUČNE RIJEČI: Istočna Hrvatska, stanovništvo, rat, demografski gubici

Uvod

Prema rezultatima posljednjega popisa stanovništva, u Istočnoj je Hrvatskoj¹ 2001. (31. ožujka) živjelo ukupno 891.259 stanovnika, ili 20,1% ukupnog stanovništva Hrvatske. U odnosu na 1991. godinu (977.391 stanovnik) zabilježena je ukupna depopulacija ili pad ukupnoga broja stanovnika od 8,8% (apsolutno za 86.132 osobe). U četiri od pet istočnohrvatskih županija smanjenje ukupnog stanovništva bilo je – kao što ćemo kasnije

¹ Prostorni obuhvat Istočne Hrvatske u ovome je prilogu određen teritorijem pet hrvatskih županija – Virovitičko-podravске, Požeško-slavonske, Brodsko-posavske, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske. Tako upravno-teritorijalno definirano područje nešto je veće od prostornog obuhvata geografskog pojma Istočne Hrvatske, jer ono u sebi uključuje i teritorij koji se u geografskoj regionalizaciji – unatoč svojim prijelaznim obilježjima – zapravo smatra sastavnicom Središnje Hrvatske. Potonje se odnosi na zapadni (manji) dio Virovitičko-podravске i Požeško-slavonske županije. Veći, istočni dijelovi tih dviju županija, te županije Osječko-baranjska, Brodsko-posavska i Vukovarsko-srijemska u cijelosti, prema relevantnim geografskim značajkama te povijesnom i društveno-gospodarskom razvoju, smatraju se sastavnicom Istočne Hrvatske. Navedene se županije prostiru na ukupno 12.466 četvornih kilometara površine te tako čine nešto više od petine (22%) kopnene površine Hrvatske.

detaljnije iznijeti – jednako ili veće od 10% (Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska); jedino je u Brodsko-posavskoj županiji ostvaren nevelik demografski rast od svega 1%. Istodobno, zbile su se značajne, gotovo dramatične promjene u skoro svim relevantnim odrednicama i sastavnicama demografskog razvoja, posebice u prirodnoj dinamici te formiranju dobno-spolne i etničke strukture stanovništva.

Opravdano je, stoga, postaviti pitanje *Zašto je došlo do tako velikih promjena u razvoju stanovništva Istočne Hrvatske? Jesu li te promjene isključivo posljedica naslijeđenih destabilizacijskih činilaca demografskog razvoja, ili su na te promjene više djelovali suvremeni demografski, društveno-politički i gospodarski procesi?* Valja u odgovorima na postavljena pitanja odmah naznačiti da su korijeni negativnih tendencija u dinamičko-strukturnom razvoju stanovništva Istočne Hrvatske dugotrajni, duboki i složeni. Među važnijima, svakako, valja istaknuti: iseljavanje, dva svjetska rata, bolesti, gospodarske krize, ruralni egzodus, »bijelu kugu«, starenje stanovništva... Nakon agrarnoreformskih kolonizacijskih struja iz kasnih četrdesetih godina 20. stoljeća te brojne imigracije, industrijalizacijom privučene radne snage pedesetih i šezdesetih godina, u posljednjih su tridesetak godina značajno osnažili iseljenički tokovi, pa je već osamdesetih godina Istočna Hrvatska – uzevši u cjelini – postala emigracijski prostor (Živić, 1995). Prebrza i uglavnom nekontrolirana deagrarizacija, koja je osobito bila potaknuta pogoršanjem položaja poljoprivrede i života na selu uopće, dovela je ne samo do ubrzane i snažne deruralizacije, nego i do sve češćeg i brojnijeg iseljavanja stanovništva iz Istočne Hrvatske. Navedeno je, između ostalog, induciralo pogoršanje prirodnoga kretanja stanovništva, koje je ionako već dva do tri stoljeća bilo zahvaćeno denatalitetnim »konceptom« u demoreprodukciji (»bijela kuga« ili »sistem jedinac«). Posljedica toga je i starenje stanovništva, pa je ukupna demografska slika istočnohrvatskog prostora i prije srbijanske oružane agresije bila karakterizirana vrlo nepovoljnim obilježjima (trendovima, strukturama i odnosima). U navedenom kontekstu, jedan od pouzdanih agregatnih pokazatelja poremećaja u razvoju/kretanju stanovništva Istočne Hrvatske jesu stope ukupne i prosječne godišnje promjene broja stanovnika. Primjerice, između 1948. i 1971. ukupan broj stanovnika Istočne Hrvatske povećan je za 21,4%, tako da je prosječna godišnja relativna promjena iznosila 0,93%, što na određeni način ipak indicira razmjerno dinamičan demografski rast kraja, pogotovo ako ga usporedimo s hrvatskim prosjekom. Naime, ukupno je stanovništvo Hrvatske u istom razdoblju raslo po prosječnoj godišnjoj stopi od 0,7%. Međutim, nakon 1971. godine započinje bitno usporavanje porasta broja stanovnika. Demografski rast je između 1971. i 1981. godine u Istočnoj Hrvatskoj iznosio svega 0,4%, a između 1981. i 1991. godine 2,4%.² Ukupno je u razdoblju 1971.–1991. godine broj stanovnika Istočne Hrvatske porastao tek za 2,8%, pa je prosječna godišnja relativna promjena iznosila tek 0,14%. Za usporedbu, Hrvatska je između 1971. i 1991. ostvarila ukupan demografski rast po stopi od 8,1% ili prosječno godišnje od 0,41%.

² Porast stope ukupne promjene broja stanovnika Istočne Hrvatske u razdoblju 1981.–1991. u odnosu na prethodno međupopisno razdoblje, možemo – između ostalog – tumačiti i potpunijim popisivanjem hrvatskih građana na privremenom radu u inozemstvu.

Utjecaj navedenih (uglavnom destabilizacijskih) činilaca na razvoj istočnohrvatskog stanovništva značajno je pojačan demografskim gubicima i posljedicama srbijanske oružane agresije, posebice u domeni migracijskih učinaka rata. Štoviše, prema nizu pokazatelja više je nego razvidno da se *demografski ratni gubici mogu istaknuti kao najvažnija determinanta u suvremenom razvoju stanovništva Istočne Hrvatske*. Kao što ćemo u nastavku vidjeti, više od deset tisuća poginulih, na desetke tisuća prognanih, izbjeglih i iseljenih, bitno je poremetilo osnovne dinamičkostrukturne procese u razvoju stanovništva tog područja Hrvatske.

Ratni kontekst

Problematika demografskih uzroka (okvira), gubitaka i posljedica srbijanske oružane agresije na Hrvatsku jedan je od najvažnijih aspekata koje je nužno poznavati za razumijevanje uzročno-posljedičnih odnosa tijekom hrvatskog Domovinskog rata i u poraću. Zbog svoje veličine, strukture i prostornog razmještaja, demografski gubici dobar su pokazatelj smjera, jačine, karaktera i posljedica agresije. Na temelju dosadašnjih znanstvenih istraživanja razvidno je da između idejno-političkih i povijesnih korijena, uzroka i ciljeva rata protiv Hrvatske i visine izravnih i ukupnih demografskih gubitaka postoji izrazita uzročno-posljedična povezanost (Živić, 2001). Ta se povezanost osobito dobro vidjela baš na području Istočne Hrvatske. Naime, taj se prostor u svim varijantama (maksimalnim i minimalnim) srbijanskog ekspanzionizma prema zapadu (utemeljenom na ideologiji i politici velikosrpsstva), koji je imao strateški doseg na »zapadnim granicama velike Srbije«, a koju je trebala činiti crta: Virovitica – Karlovac – Ogulin – Karlobag, trebala naći u okvirima velikosrpske države. Pritom je srbijanski agresor, dakako, ponajmanje vodio računa o povijesnoj, kulturnoj i civilizacijskoj baštini toga prostora, njegovim granicama,³ etničkom sastavu njegova stanovništva,⁴ kao i o njegovoj državno-pravnoj pripadnosti (Pavličević, 1993). U pozadini jednog od ideoloških polazišta agresije na Hrvatsku (»Svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi«) bilo je zapravo nastojanje da se pod svoju kontrolu stavi jedno od najbogatijih, u razvojnom smislu jedno od najperspektivnijih te u geostrategijskom smislu jedno od najvrednijih dijelova hrvatske države. Okupacijom Istočne Hrvatske Srbi su željeli kontrolirati, iskorištavati ili barem devastirati autohtone gospodarske vrijednosti ovoga kraja, utemeljene na plodnoj zemlji, šumama, vodi i nafti. Srbija je, između ostalog, nastojala kontrolirati cijeli tok Dunava između Mađarske i Rumunjske, što bi imalo prvorazredno prometno i geostrategijsko značenje (Šterc i Pokos, 1993). Stoga je istočno kontinent-sko krilo hrvatskoga državnog teritorija i bilo poprištem vrlo intenzivnih vojnih pokušaja srbijanskoga agresora da slomi otpor postrojbi Hrvatske vojske te okupira istočnohrvatski prostor, kako bi stvorio što širu odskočnu dasku za daljnje napredovanje prema zapadu (Marijan, 2002). Zato su se u Istočnoj Hrvatskoj i vodile neke od najvećih vojnih operacija hrvatskog Domovinskog rata (*Vukovarska bitka, Otkos, Orkan, Bljesak*). Nositelji oružane agresije na Istočnu Hrvatsku bili su: Jugoslavenska narodna armija (tada već duboko »srbizirana«), srpske paravojne postrojbe iz Hrvatske (»martićevci« i tzv.

³ Detaljnije vidjeti u: Klemenčić, 1993; Jelić, 1991.

⁴ Detaljnije vidjeti u: Živić, 1998a i 1998b.

Srpska vojska Krajine), postrojbe Teritorijalne obrane iz Srbije te srpski dragovoljci iz Srbije i Bosne i Hercegovine.

Rat i okupacija dijelova istočnohrvatskoga prostora trajali su od početka ožujka 1991. (Pakrac) do 15. siječnja 1998. godine, kada su, mirnom reintegracijom hrvatskoga Podunavlja, zadnja područja toga kraja bila vraćena pod hrvatski državni suverenitet. Drugim riječima, srbijanska oružana agresija na Istočnu Hrvatsku trajala je bitno dulje od agresije na bilo koje drugo područje hrvatske države,⁵ što je u demografskom smislu predstavljalo izrazito nepovoljnu okolnost, napose kada su u pitanju migracijske posljedice rata. Početkom 1992., u vrijeme potpisivanja *Sarajevskog primirja*, na području Istočne Hrvatske bilo je okupirano ukupno 168 naselja, što je tada predstavljalo gotovo 10% svih okupiranih naselja u Hrvatskoj (Šterc i Pokos, 1993). Okupiranih naselja na tome području, posebice u njegovu zapadnom dijelu (dijelovi Bilogore, Papuka i Psunja) bilo je i više, ali su ona tijekom vojnih operacija *Otkos* i *Orkan* oslobođena do kraja 1991. godine.

Demografski gubici kao odrednica razvoja stanovništva

Predmet istraživanja u ovome prilogu jesu demografski gubici⁶ Istočne Hrvatske tijekom hrvatskog Domovinskog rata.⁷ Cilj istraživanja je ustanoviti, izračunati i/ili procijeniti izravne i migracijske demografske gubitke domicilnog stanovništva toga područja u razdoblju 1991.–2001. i vrednovati njihov učinak na promjenu broja stanovnika te dobno-spolne i etničke strukture stanovništva Istočne Hrvatske u posljednjemu međupopisnom razdoblju (1991.–2001.). S obzirom na dostupnost i vjerodostojnost pojedinih izvora podataka, u ovome se prilogu problematika demografskih gubitaka nije mogla zahvatiti u cijelosti. Drugim riječima, izneseni su samo oni pokazatelji i one procjene koje – prema sadašnjim spoznajama – možemo verificirati, dokumentirati i argumentirati dostupnim i objektivnim izvorima.⁸ U tom kontekstu najveći metodološki problem

⁵ Iznimku predstavlja, dakako, nenaseljeno područje Prevlake (Rt. Oštro), koje je UN pod hrvatski suverenitet vratio tek početkom ovoga stoljeća.

⁶ Naslov ovoga priloga sugerira čitatelju da su u njemu prikupljeni podaci i prikazani svi demografski gubici na području Istočne Hrvatske. Međutim, analiziran je samo kompleks stvarnih demografskih gubitaka, dakle gubitaka izazvanih neposrednim ljudskim stradanjima (pogibijama) i prisilnim migracijama stanovništva. Iz objektivnih je razloga (necjelovitost podataka) izostavljena procjena gubitaka nataliteta, što tek treba postati predmetom značajnijeg znanstvenog interesa.

⁷ *Ukupni demografski gubici* zbog rata obuhvaćaju sve gubitke stanovništva na nekom teritoriju do kojih je došlo zbog rata. Demografski ratni gubici dijele se na dvije osnovne skupine. Prvu skupinu, koja se u demografskoj literaturi naziva i *stvarnim demografskim gubicima*, čine *izravni demografski gubici ili izravne žrtve rata* (poginuli, ubijeni i umrli zbog posljedica ratnih okolnosti) i *migracijski gubici* (gubici nastali iseljavanjem stanovništva zbog rata). Drugu skupinu ukupnih demografskih gubitaka čine *posredni gubici* stanovništva na nekom području. Tu se ne radi o stvarnim osobama, nego o broju stanovnika koji se nisu rodili zbog različitih ratnih poremećaja, a najvjerojatnije bi se rodili da rata nije bilo. Ti se gubici nazivaju i *čistim demografskim gubicima* zbog rata (Lah, 1951, 1952).

⁸ U Hrvatskoj tijekom rata nije vođena jedinstvena i metodološki usporediva evidencija stradalih (poginulih) osoba na cijelom državnom prostoru. Stoga se ovo istraživanje moralo osloniti na službene, ali ne i posve cjelovite podatke iz nekoliko različitih izvora: *Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata*, *Odjela za istraživanje i informiranje Ministarstva zdravstva* te *Ureda za zatočene i nestale vlade Republike Hr-*

predstavlja nedostatak vjerodostojnih podataka o poginulim i nestalim pripadnicima tzv. Srpske vojske Krajine i srpskog civilnog stanovništva na bivšim okupiranim područjima zemlje. Dostupna svjedočanstva pojedinih pripadnika vojne i političke strukture tzv. Republike Srpske Krajine, jasno kazuju da sustavna, cjelovita i točna evidencija poginulih Srba (vojnika i civila) na bivšim okupiranim područjima nije vođena (Sekulić, 2000). Postoje neki parcijalni izvori čije podatke tek treba prikupiti i znanstveno vrednovati. Zbog toga je izvršena analitička obrada »Spiska poginulih i nestalih Srba s područja RH u razdoblju od 1990. do 1999. godine dokumentaciono-informacionog centra Veritas«, čiji su podaci dostupni na njihovim internetskim stranicama. Zbog nedostatnog broja podataka o stradalima, *Veritasova* evidencija o poginulima i nestalima zapravo je manjkava, nevjerodostojna i teško provjerljiva, ali je ipak donekle iskoristiva u kontekstu procjene *približne* veličine izravnih demografskih gubitaka srpskog stanovništva Istočne Hrvatske.

Izravni demografski gubici

Prema podatcima Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata (stanje u listopadu 2002.), ukupno su od 1991. do 2002. poginula, ubijena i umrla zbog posljedica rata 3284 hrvatska branitelja iz Istočne Hrvatske.¹⁰ Oni su činili čak 40,3% svih stradalih hrvatskih branitelja u Republici Hrvatskoj. Više od 85% poginulih, ubijenih i umrlih hrvatskih branitelja stradalo je tijekom 1991., 1992. i 1993. godine; najviše 1991., najteže ratne godine u Hrvatskoj (2815 branitelja ili 57,0%). Relativno visok broj i udio stradalih branitelja zabilježen je i 1995. (201 ili 6,1%). U tom smislu osobito značenje ima oslobodilačka vojna operacija *Bljesak*, koja se svojim najvećim dijelom odvijala upravo u jugozapadnom dijelu istočnohrvatskog prostora (područje Pakraca, Okučana i Stare Gradiške).

vatske. Osnovni izvor podataka o prisilnim migracijama tijekom Domovinskog rata jest *Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice* Ministarstva za javne radove, obnovu i graditeljstvo Republike Hrvatske. Podatke o iseljenim/izbjeglim Srbima iz Istočne Hrvatske preuzeli smo od beogradskog ureda *UNHCR-a* te srbijanskih i crnogorskih ureda za izbjeglice i raseljene osobe.

⁹ Primjerice, u *Veritasovoj* evidenciji nedostaje podatak o mjestu prijeratnog prebivališta stradalnika, što je nužna informacija prema kojoj se ocjenjuje jesu li stradali – bez obzira na mjesto rođenja – u trenutku pogibije ili nestanka bili stanovnici Hrvatske ili nisu. Osim toga, poimenični popis ne sadrži podjelu stradalih na poginule i nestale osobe; ove su kategorije sjedinjene i gotovo praktično neiskoristive u analizi strukture demografskih gubitaka srpskog stanovništva na bivšim okupiranim područjima Republike Hrvatske.

¹⁰ »Poginuli hrvatski branitelj iz Domovinskog rata je, sukladno Zakonu o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji (*Narodne novine*, broj 94/01), osoba koja je poginula u obrani suvereniteta RH u Domovinskom ratu (1991.–1995.), koja je od rane ili ozljede zadobivene u obrani suvereniteta RH umrla u roku od godinu dana nakon ranjavanja/ozljede, a najkasnije do 31. prosinca 1996., odnosno osoba koja je od bolesti, pogoršanja bolesti odnosno pojave bolesti u obrani suvereniteta RH umrla ili izvršila suicid u roku od godinu dana nakon prestanka sudjelovanja u obrani suvereniteta RH, a najkasnije do 31. prosinca 1997. godine. Sukladno Zakonu o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, određena prava iz Zakona ostvaruju i članovi obitelji umrlih HRVI iz Domovinskog rata od I. do IV. skupine koji su do smrti koristili doplatu za njegu i pomoć druge osobe. Takvi umrli HRVI iz Domovinskog rata također se u evidenciji ministarstva (program DOMplus) svrstani u kategoriju *poginuli branitelji*. Iz tog razloga pojavljuju se poginuli branitelji stradali od 1998.–2002. godine.« (Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Odjel za informatizaciju, Zagreb, listopad 2002.)

Tablica 1: Poginuli hrvatski branitelji Istočne Hrvatske prema godini stradanja i županiji

ŽUPANIJA	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.–2002.	UKUPNO
Brodsko-posavska	183	255	74	34	44	19	5	614
Osječko-baranjska	477	221	78	39	84	24	25	948
Požeško-slavonska	107	40	14	16	12	4	3	196
Virovitičko-podravska	92	52	10	10	25	1	2	192
Vukovarsko-srijemska	1014	131	67	34	36	20	32	1334
Istočna Hrvatska	1873	699	243	133	201	68	67	3284
%	57,0	21,3	7,4	4,0	6,1	2,1	2,0	100

Izvor: Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Odjel za informatizaciju, Zagreb, listopad 2002.

Valja na ovome mjestu, doduše, naglasiti da prezentirane brojke predstavljaju svojevrsnu donju granicu demografskih gubitaka Hrvatske vojske tijekom Domovinskog rata. Naime, kao što je istaknuto u bilješki 10, ti se podaci odnose samo na one poginule i umrle branitelje iza kojih, kao članovi obitelji (djeca, roditelji, bračni partneri) postoje korisnici određenih prava. Drugim riječima, ako se iza poginulog ili umrlog pripadnika Hrvatske vojske ne nalazi korisnik prava prema Zakonu, on se ne vodi u evidenciji nadležnog Ministarstva. Izlaz iz te situacije možda bi se mogao naći u arhivima Ministarstva obrane, no oni su zasad istraživačima nedostupni.

Prostorni razmještaj izravnih demografskih gubitaka Hrvatske vojske pokazuje nemala odstupanja, što je posljedica različita intenziteta i smjera agresije i vojnih operacija. Tako je 40,6% stradalih hrvatskih branitelja Istočne Hrvatske imalo prijeratno prebivalište u Vukovarsko-srijemskoj županiji. Čak 1334 branitelja koji su poginuli, ubijeni i umrli zbog posljedica rata iz te županije, činilo je 16,4% svih stradalih branitelja u Hrvatskoj.¹¹ Osim toga, 1991. poginuli hrvatski branitelji iz Vukovarsko-srijemske županije činili su više od polovice (54,1%) svih smrtno stradalih branitelja Istočne Hrvatske. Posljedica je to, dakako, činjenice da se na području Vukovarsko-srijemske županije i prema intenzitetu vojnih operacija i prema broju stradalih, odnosno veličini materijalnih razaranja, vodila najveća bitka hrvatskog Domovinskog rata – *Vukovarska bitka*.

Ako Vukovarsko-srijemskoj pridružimo Osječko-baranjsku županiju, u kojoj je u razdoblju 1991.–2002. smrtno stradalo 948 branitelja (28,9% stradalih branitelja Istočne Hrvatske i 11,6% svih stradalih branitelja u Republici Hrvatskoj), onda dobivamo podatak da su te dvije najistočnije hrvatske županije (ili županije hrvatskoga Podunavlja) imale ukupno 2282 poginula ili umrla pripadnika Hrvatske vojske ili više od dvije trećine (69,5%) svih stradalih branitelja Istočne Hrvatske. Ti su gubici činili 28,0% svih poginulih branitelja u Hrvatskoj, iako su te dvije županije – prema popisu iz 1991. – imale samo 12,5% ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske. Na trećemu mjestu prema broju i udjelu stradalih hrvatskih branitelja nalazi se Brodsko-posavska županija (614; 18,7%). Slijede Požeško-slavonska (196 – 6,0%) i Virovitičko-podravaska županija (192 – 5,8%).

¹¹ Znakovita je u tom smislu činjenica da je Vukovarsko-srijemska županija – prema popisu iz 1991. godine – imala tek 4,8% ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske.

Tablica 2: Poginuli hrvatski branitelji Istočne Hrvatske prema vrsti stradanja i županijama

ŽUPANIJA	Poginuo u akciji	Poginuo – nesretni slučaj	Smrt – posljedica ranjavanja	Ubijen u zatočeništvu	Ostalo	Ukupno
Brodsko-posavska	393	66	37	20	98	614
Osječko-baranjska	564	131	51	12	191	949
Požeško-slavonska	137	15	5	6	33	196
Virovitičko-podravska	140	9	15	2	26	192
Vukovarsko-srijemska	999	69	24	88	154	1334
Istočna Hrvatska	2233	290	132	128	502	3284
%	68,0	8,8	4,0	3,9	15,3	100

Izvor: kao za tablicu 1

Prema vrsti stradanja dominiraju branitelji poginuli u akciji (68,0%). Slijede branitelji poginuli nesretnim slučajem (8,8%), zatim branitelji čija je smrt posljedica ranjavanja (4,0%) te branitelji ubijeni u zatočeništvu (3,9%). Upravo kategorija pripadnika Hrvatske vojske ubijenih u zatočeništvu u srpskim koncentracijskim logorima u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini te na okupiranim područjima Hrvatske, zorno pokazuje u kolikoj je mjeri srbijanski agresor kršio međunarodna (odgovarajućim Ženevskim konvencijama utvrđena) ratna prava, osobito prava ratnih zarobljenika i ranjenika.

Drugu skupinu izravnih demografskih gubitaka čini stradalo civilno stanovništvo. Prema nepotpunim podacima *Odjela za informiranje*¹² Ministarstva zdravstva (koji se temelje na podacima pristiglim od zdravstvenih ustanova na terenu), na području Istočne Hrvatske poginulo je ukupno 2879 civilnih osoba – u Baranji 18, u istočnoj Slavoniji 2587 te u zapadnoj Slavoniji 274. Međutim, u taj broj stradalih civila nisu uključeni poginuli civili ekshumirani i identificirani iz masovnih i pojedinačnih grobnica te poginuli civili u UNPA-sektorima tijekom okupacije. Te kategorije stradalih procijenjene su na još 1694 civilnih žrtava (Živić, 2001). To znači da su tijekom Domovinskog rata u Istočnoj Hrvatskoj poginule, ubijene ili umrle zbog posljedica ranjavanja 4573 civilne osobe. Osobito je važno naglasiti da je – prema nepotpunim podacima iz *Odjela za informiranje* Ministarstva zdravstva – među poginulim civilima razmjerno velik broj djece (127). Poginula djeca u Istočnoj Hrvatskoj činila su gotovo polovicu (46,5%) ukupno poginule djece u Hrvatskoj tijekom rata.

Treću veliku kategoriju izravnih demografskih gubitaka zbog srbijanske oružane agresije u Istočnoj Hrvatskoj čine nestali, nasilno odvedeni i zatočeni hrvatski branitelji i civili. Povijesno nam ratno iskustvo iz sličnih svjetskih ili lokalnih vojnih sukoba pokazuje da za dio nestalih u Hrvatskoj nikada neće moći biti utvrđeno što im se zapravo dogodilo. Dio nestalih je ubijen, ali se nikada neće pronaći njihova tijela. Dijelu nasilno odvedenih osoba rasvijetljena je sudbina, jer su bili razmijenjeni tijekom rata. Za određeni broj nasilno odvedenih osoba nikada nitko nije podnio zahtjev za traženjem pa se one i ne nalaze na popisu nestalih osoba.

¹² Izvor: Medicinski fakultet, Odjel za informiranje i istraživanje, Zagreb, 2000.

Tablica 3: Broj ekshumiranih i identificiranih osoba na području Istočne Hrvatske prema županiji ekshumacije

ŽUPANIJA	Broj masovnih grobnica	Broj ekshumiranih iz masovnih i pojedinačnih gr.	Broj identificiranih osoba	% identificiranih od ekshumiranih
Vukovarsko-srijemska	47	1882	1526	81,1
Osječko-baranjska	16	195	143	73,3
Požeško-slavonska	5	69	49	71,0
Brodsko-posavska	1	17	8	47,1
Istočna Hrvatska	69	2163	1726	79,8

Izvor: Izvješće o radu Ureda vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale, Vlada RH, Ured za zatočene i nestale, Zagreb, siječanj 2002.

Nakon što su tijekom svibnja 1995. oslobođena okupirana područja jugozapadnog dijela Istočne Hrvatske te nakon što je okončan proces mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja (u siječnju 1998.), otkrivene su mnogobrojne pojedinačne i masovne grobnice (Novo groblje u Vukovaru, Ovčara nedaleko od Vukovara, Lovas, Tordinci itd.), iz kojih su ekshumirana te potom dijelom i identificirana tijela stradalih hrvatskih branitelja i civila. Prema podacima Ureda za zatočene i nestale vlade Republike Hrvatske iz siječnja 2002. godine, na području Istočne Hrvatske otkriveno je ukupno 69 masovnih i veći broj pojedinačnih grobnica, iz kojih je ekshumirano ukupno 2163 tijela. Najviše je masovnih grobnica do siječnja 2002. bilo otkriveno u hrvatskome Podunavlju, tj. u Vukovarsko-srijemskoj (47 grobnica; 1882 tijela) i Osječko-baranjskoj županiji (16 grobnica; 195 tijela). Valja naglasiti da je od 2163 ekshumiranih tijela identificirano njih 1726 ili 79,8%.

Prema stanju iz siječnja 2002., s područja Istočne Hrvatske nestalim se osobama još uvijek smatralo 837 stanovnika, najviše iz Vukovarsko-srijemske županije (654 ili 78,1% nestalih u Istočnoj Hrvatskoj). Znakovita je činjenica da je više od polovice (51,3%) od ukupnog broja (novo)pokrenutih zahtjeva za traženjem nestalih osoba riješen, i to uglavnom na način da su nestali ekshumirani i identificirani iz pojedinačnih ili masovnih grobnica.

Tablica 4: Broj nestalih/traženih hrvatskih branitelja i civila prema županiji u kojoj je zahtjev pokrenut

ŽUPANIJA	Broj pokrenutih zahtjeva (a)	Broj riješenih zahtjeva (b)	Broj traženih osoba (c)	% (a)	% (b)	% (c)
Vukovarsko-srijemska	1356	702	654	78,9	80,0	78,1
Osječko-baranjska	265	153	112	15,4	17,3	13,4
Požeško-slavonska	56	14	42	3,3	1,6	5,0
Virovitičko-podravska	18	1	17	1,0	0,1	2,0
Brodsko-posavska	24	12	12	1,4	1,4	1,4
Istočna Hrvatska	1719	882	837	-	-	-
%	100	51,3	48,7	100,0	100,0	100,0

Izvor: kao za tablicu 3

Na temelju dosad prezentiranih podataka možemo procijeniti da je na području Istočne Hrvatske poginulo, ubijeno, umrlo zbog posljedica rata te nasilno odvedeno, zatočeno i nestalo 8694 hrvatskih branitelja i civila, što je gotovo 1,0% prijeratnog stanovništva toga područja Hrvatske. Više od 90% navedenog broja čine smrtno stradali branitelji i civili, a nešto manje od 10% osobe koje se još uvijek vode u evidenciji *Ureda za zatočene i nestale* vlade Republike Hrvatske.

Kada je u pitanju kontingent izravnih demografskih gubitaka srpskog stanovništva Istočne Hrvatske, možemo – što je već prije naglašeno – iznijeti tek orijentacijske podatke dobivene analitičkom obradom podataka »Dokumentaciono-informacionog centra Veritas«. Uz mnogobrojne metodološke i druge nedostatke, ključni problem obrade i uporabe ovoga izvora leži u manjku podataka o prijeratnom prebivalištu smrtno stradale ili nestale osobe. Zbog toga podaci koji slijede imaju samo ilustrativnu vrijednost.

Dakle, prema *Veritasovoj* evidenciji, s područja Istočne Hrvatske je poginula/nestala 1371 osoba, od kojih je njih 1180 poginulo/nestalo u samoj Istočnoj Hrvatskoj, dok je 191 osoba poginula/nestala u drugim hrvatskim županijama, ili nije mogla biti utvrđena regija njihove pogibije/nestanka. Gotovo trećina (30,6%) poginulih/nestalih Srba Istočne Hrvatske rođena je na području Vukovarsko-srijemske županije, 25,1% u Požeško-slavonskoj, 22,8% u Brodsko-posavskoj, 17,4% u Osječko-baranjskoj te – najmanje – svega 4,2% u Virovitičko-podravskoj županiji.

Tablica 5: Izravni demografski gubici srpskog stanovništva Istočne Hrvatske (pripadnici tzv. Srpske vojske Krajine i civili) prema županiji rođenja

ŽUPANIJA	Broj poginulih/nestalih	%
Virovitičko-podravska	58	4,2
Požeško-slavonska	344	25,1
Brodsko-posavska	312	22,8
Osječko-baranjska	238	17,4
Vukovarsko-srijemska	419	30,6
Ukupno	1371	100,0

Izvor: <http://www.veritas.yu.com>

Pokušamo li – unatoč problemima metodološke usporedivosti i vjerodostojnosti nekih upotrijebljenih izvora – objediniti dosad prikazane podatke, dolazimo do brojke od preko 10.000 poginulih, ubijenih, umrlih zbog različitih posljedica rata i nestalih stanovnika pet istočnohrvatskih županija, od kojih oko 90% čine izravni demografski gubici iz redova hrvatskih branitelja i civila. Više od polovice (57,2%) procijenjenih izravnih demografskih gubitaka odnosi se na Vukovarsko-srijemsku županiju, nešto više od petine (20,8%) na Osječko-baranjsku te nešto više od desetine (10,7%) na Brodsko-posavsku županiju. Izravni demografski gubici u Požeško-slavonskoj i Virovitičko-podravskoj županiji čine 7,7%, odnosno 3,6% procijenjenog ratnog mortaliteta Istočne Hrvatske tijekom hrvatskog Domovinskog rata i u poraću.

Tablica 6: Izravni demografski gubici Istočne Hrvatske tijekom Domovinskog rata i u poraću prema županijama (procjena)

ŽUPANIJA	Poginuli ili umrli hrvatski branitelji	Poginuli ili umrli civili*	Nestali	Poginuli ili nestali Srbi**	Ukupno	%
Virovitičko-podravska	192	100	17	58	367	3,6
Požeško-slavonska	196	200	42	344	782	7,7
Brodsko-posavska	614	151	12	312	1089	10,7
Osječko-baranjska	948	818	112	238	2116	20,8
Vukovarsko-srijemska	1334	3404	654	419	5811	57,2
Ukupno	3284	4673	837	1371	10165	100,0

*Radi se o procjeni koja uključuje: poginule ili umrle civile prema evidenciji hrvatskih zdravstvenih ustanova, procijenjeni broj ekshumiranih civila iz pojedinačnih ili masovnih grobnica te procijenjeni broj ubijenih civila u UNPA.

**Radi se o procijenjenom broju poginulih Srba – pripadnika tzv. Srpske vojske Krajine i civila koji su proveli na bivšim okupiranim područjima Hrvatske.

Izvori: kao za tablice 1, 4 i 5; Živić (2001)

Opća stopa ratnog mortaliteta¹³ za cijelu Istočnu Hrvatsku iznosi 10,4 promila; dakako, najviša je u Vukovarsko-srijemskoj županiji (čak 25,1 promila). U Virovitičko-podravskoj županiji opća stopa ratnog mortaliteta iznosi 3,5 promila, u Požeško-slavonskoj 7,9 promila, u Brodsko-posavskoj 6,2 promila te u Osječko-baranjskoj županiji 5,8 promila.

Prisilne migracije i migracijski gubici

Prisilne migracije stanovništva osebujna su suvremena demografska značajka Hrvatske, ali i izrazito negativna posljedica srbijanske oružane agresije na hrvatsku državu (Živić i Pokos, 2002). Zbog rata u Hrvatskoj (a od 1992. i u Bosni i Hercegovini) pokrenule su se – uglavnom ne uvijek svojom voljom – stotine tisuća ljudi pokušavajući izbjeći ratne opasnosti. Prostor Istočne Hrvatske, koji je i sam u svojem istočnom i jugozapadnom dijelu bio poprištem važnih vojnih operacija, postao je polazištem, ali i odredištem brojnih i čestih prognaničko-izbjegličkih i raseljeničko-iseljeničkih migracijskih struja. Valja, doduše, priznati da nisu sve migracije tijekom proteklih godina bile prisilne ratne migracije, ali je i kod, primjerice, ekonomske emigracije, srbijanska ratna agresija, zbog nepovoljna utjecaja na gospodarska kretanja i socijalnu sigurnost, bila značajnim poticajnim činioem iseljavanja. Drugim riječima, vrlo je teško metodološki korektno i brojčano precizno zasebno iskazati ratne i mirnodopske (ekonomske) migracije u Istočnoj Hrvatskoj.

Ratom uzrokovane migracije stanovništva u Istočnoj Hrvatskoj započinju već tijekom prve polovice 1991. godine, i to s prvim sustavnim napadima srpskih paravojskih

¹³ Opća stopa ratnog mortaliteta, kao aproksimativni pokazatelj, predstavlja kvocijent procijenjenog broja poginulih, ubijenih, umrlih zbog posljedica rata te nestalih i broja ukupnog stanovništva Istočne Hrvatske i županija prema popisu iz 1991. Izražena je na tisuću stanovnika, dakle u promilima.

postrojbi iz Hrvatske, Jugoslavenske narodne armije te srbijanskih dragovoljačkih postrojbi na hrvatska naselja.¹⁴ Pojačavanjem agresije jačaju i razaranja gospodarske, komunalne, prometne i druge infrastrukture, što uz opću nesigurnost te politiku etničkoga čišćenja – koju na okupiranim područjima provode srpske paravlasti samoproglašene tzv. Republike Srpske Krajine – dovodi do intenziviranja prognaničkih tokova i prisilnih migracijskih gibanja stanovništva Istočne Hrvatske.

Prognanici su tijekom rata bili najbrojnija skupina hrvatskih ratnih stradalnika i na istočnohrvatskom području. Sredinom 1992. gotovo 130.000 stanovnika Istočne Hrvatske bilo je prisiljeno napustiti svoj dom.¹⁵ Radilo se o stanovništvu koje je bilo protjerano (etnički očišćeno) iz tada okupiranih naselja, ali i o osobama koje su zbog blizine bojišnice i zbog velikih razaranja te iz sigurnosnih i drugih razloga privremeno bile napustile svoj dom. Najviše prognanog stanovništva sredinom 1992. godine »dale« su Vukovarsko-srijemska (62.166) i Osječko-baranjska (48.617) županija. Brodsko-posavska županija imala je 8538 prognanika, Požeško-slavonska 7434 te Virovitičko-podravska 997 prognanika (Živić, 1999). Dio protjeranog stanovništva privremeni smještaj nije našao na slobodnim područjima Hrvatske, nego je izbjeglički status zatražio u susjednim zemljama (posebice u Mađarskoj, ali i u Austriji, Njemačkoj, Švedskoj...). Nije nam poznat točan broj tih ratnih migranata. Procijenjeno je da je s područja Istočne Hrvatske u inozemstvo izbjeglo približno 55.000 osoba (Živić, 1999). Drugim riječima, može se procijeniti da je u prvim ratnim godinama svoje domove napustilo oko 185.000 stanovnika ili gotovo petina prijeratnog stanovništva Istočne Hrvatske. Najveći dio tih prisilnih migracijskih struja izravna je posljedica politike etničkoga čišćenja koju je na tada okupiranim dijelovima planski, sustavno i temeljito provodio srbijanski agresor.

Tek po oslobađanju pojedinih dijelova istočnohrvatskog prostora te po okončanju procesa mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja, započeo je povratak prognanika u svoja naselja prijeratnog prebivališta. Prema podacima *Uprave za prognanike, povratnike i izbjeglice*, do jeseni 2001. svojim se domovima – ne računajući one koji su izbjegli iz neokupiranih, ali ratom ugroženih naselja – vratilo nešto manje od 86.000 prognanika, dok se u statusu prognanika nalazilo tada još nešto više od 17.000 stanovnika Istočne Hrvatske.¹⁶

¹⁴ Prvi masovni egzodus stanovništva tijekom srbijanske agresije na Istočnu Hrvatsku zbio se početkom srpnja 1991., kada je protjerano cjelokupno stanovništvo (oko 150 osoba) sela Čelije u bivšoj vukovarskoj općini. Protjerivanje stanovnika Čelija prvo je masovno etničko čišćenje hrvatskoga stanovništva na bivšim okupiranim područjima Hrvatske tijekom srbijanske oružane agresije.

¹⁵ Sredinom 1992. iz Istočne Hrvatske je bilo registrirano 127.752 prognanika. Oni su činili 13,1% ukupnog stalnog stanovništva toga područja prema popisu iz 1991. Dio toga stanovništva privremeni je smještaj našao na slobodnim područjima Istočne Hrvatske, dok su drugi bili prisiljeni napustiti istočnohrvatski prostor i (privremeno, odnosno trajno) naseliti se u drugim hrvatskim krajevima, posebice u Zagrebu i na hrvatskoj obali. U tom je kontekstu ilustrativan primjer prognanika iz Vukovara i vukovarskog kraja, čiji su stanovnici bili razmješteni u više od 500 hrvatskih naselja, pa su na taj način *Vukovarci* bili najraseljenija prognanička populacija u Hrvatskoj.

¹⁶ Izvor: *Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povratak: Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo javnih radova, obnove i graditeljstva, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.

Druga velika skupina prisilnih migranata koja je zahvatila područje Istočne Hrvatske jesu izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i (tadašnje) SR Jugoslavije (uglavnom iz Srbije). Zbog srbijanske agresije na Bosnu i Hercegovinu te blizine istočnohrvatskog prostora tom sukobljenom području (bosanska Posavina), kao i zbog izrazito pogoršanog nacionalnog i političkog položaja Hrvata u Srbiji, već su se 1992. prve skupine izbjeglica iz tih zemalja počele smještati na relativno sigurnijim područjima Istočne Hrvatske (oko Slavenskog Broda, Županje i Đakova). Prema procjenama, sredinom 1992. na tome se području nalazilo oko 70.000 bosanskohercegovačkih (Hrvata i Muslimana-Bošnjaka) i jugoslavenskih izbjeglica (Hrvata), najviše u županjskom dijelu Vukovarsko-srijemske i u Brodsko-posavskoj županiji (Živić, 1999). Krajem ljeta 2001., u Istočnoj se Hrvatskoj u izbjegličkom statusu ili bez njega nalazilo još uvijek nešto više od 37.000 izbjeglica.¹⁷ S motrišta demografskog razvoja Istočne Hrvatske valja naglasiti da je dio izbjegličke populacije svoj izbjeglički status zamijenio useljeničkim i za stalno se nastanio u Hrvatskoj. To se posebno odnosi na izbjegle Hrvate iz Srbije, koji su – često po vrlo nepovoljnim uvjetima – razmjenjivali svoja imanja u Srijemu ili Bačkoj za imanja istočnohrvatskih Srba (Živić, 2003) te na Hrvate iz bosanske Posavine, kojima je vlast srpskog entiteta u Bosni i Hercegovini značajno otežavala, pa i onemogućavala povratak.

Treća velika ratom inducirana migracijska struja istočnohrvatskog stanovništva jesu iseljeni/izbjegli Srbi. Premda je i ta migracijska struja svojim najvećim dijelom posljedica ratne nesigurnosti, straha od mobilizacije, psihološko-promidžbenog rata, gospodarsko-socijalne krize, ali i duboka nezadovoljstva i neslaganja s činjenicom postojanja hrvatske države, za nju se ne može reći da je posljedica etničkoga čišćenja od strane vlasti u Republici Hrvatskoj, kako se to već godinama neargumentirano pokušava sugerirati hrvatskoj i međunarodnoj javnosti, s odgovarajućim političkim, pravnim i drugim implikacijama.

Prema podacima beogradskog ureda UNHCR-a,¹⁸ sredinom 1996., koja prema nizu pokazatelja predstavlja vrhunac srpskoga iseljeničkog/izbjegličkog vala iz Hrvatske, u Srbiji i Crnoj Gori te Bosni i Hercegovini nalazilo se 56.139 Srba s područja Istočne Hrvatske. Oni su činili trećinu prijeratnoga (popis 1991.) srpskog stanovništva na tome području, odnosno svega oko 6,0% ukupnog prijeratnog stanovništva Istočne Hrvatske te 16,7% iseljenih/izbjeglih Srba iz Hrvatske sredinom 1996.¹⁹ Iz Vukovarsko-srijemske županije iselila/izbjegla je 9051 osoba, iz Osječko-baranjske 15.905 osoba, iz Brodsko-posavske 9396 osoba, iz Požeško-slavonske 12.108 osoba te iz Virovitičko-podravne 9679 osoba.

¹⁷ Prema: *Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povrata: Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo javnih radova, obnove i graditeljstva, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.

¹⁸ Izvor: *Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia*, UNHCR, Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner for Displaced Persons in the Republic of Montenegro, Belgrade, 1996.

¹⁹ Valja istaknuti da su Srbi u Istočnoj Hrvatskoj, prema popisu iz 1991., činili 28,7% svih Srba u Hrvatskoj, ali je njihov udio u ukupnoj iseljeničkoj/izbjegličkoj populaciji srpskog stanovništva iz Hrvatske – kao što smo već istaknuli – manji od 17%.

Iseljavanje/izbjeg Srba iz Istočne Hrvatske, posebice s bivših okupiranih područja, bilo je kontinuirano svih ratnih godina, a nastavilo se i nakon 1996., napose tijekom mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja. Prema nedavno objavljenim podacima *Ministarstva za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore*, u Srbiji je popisom stanovništva iz 2002. evidentirano još 52.248 iseljenih/izbjeglih osoba iz Istočne Hrvatske, u što su uključeni i živorođeni u izbjeglištvu.²⁰ Te su osobe činile 23,7% ukupno registriranog (popisom stanovništva utvrđenog) broja izbjeglica iz Hrvatske.

Neke posljedice demografskih ratnih gubitaka

Istaknuli smo već da su demografski ratni gubici jedna od najvažnijih odrednica ukupne depopulacije stanovništva u Istočnoj Hrvatskoj, što neprijeporno indiciraju pokazatelji međupopisne promjene broja stanovnika cijeloga kraja, a i svake županije između 1991. i 2001. godine. Prije nego iznesemo temeljne pokazatelje značajnoga demografskog regresa istočnohrvatskoga prostora, potrebno je ipak naglasiti da zbog promijenjenih metodoloških kriterija u popisivanju stanovništva nije moguće postići potpunu usporedivost rezultata popisa 1991. i 2001. Prilikom popisivanja stanovništva 2001., u Hrvatskoj je prvi put (djelomično) primijenjena međunarodna popisna metodologija, prema kojoj se stanovništvom Hrvatske smatra samo njezino prisutno (*de facto*) stanovništvo. Novoprimijenjena metodologija podrazumijeva i novu definiciju ukupnoga ili uobičajenog stanovništva (*Usual resident Population*), pri čemu se kao kriterij definicije uzima uobičajeno mjesto stanovanja (Place of usual residence), uz *vremensko ograničenje odsutnosti od 12 mjeseci* (jedne godine). Uz navedeno, postoje problemi i oko popisne definicije i obuhvata odsutnog stanovništva Hrvatske u inozemstvu.²¹

Tablica 7: Površina i ukupan broj stanovnika Istočne Hrvatske po županijama 1991. i 2001.

ŽUPANIJA	Površina (km ²)	Broj 1991.	Stanovnika 2001.	% površine	Stopa promjene	Apsolutna promjena
Virovitičko-podravska	2021	104625	93389	16,2	-10,7	-11236
Požeško-slavonska	1821	99334	85831	14,6	-13,6	-13503
Brodsko-posavska	2027	174998	176765	16,3	1,0	1767
Osječko-baranjska	4149	367193	330506	33,3	-10,0	-36687
Vukovarsko-srijemska	2448	231241	204768	19,6	-11,4	-26473
Istočna Hrvatska	12466	977391	891259	100,0	-8,8	-86132

Izvor: *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2003. (<http://www.dzs.hr>); *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2000.*, DZSRH, Zagreb, 2000.

²⁰ Izvor: *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002.*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

²¹ Više o metodologiji popisa stanovništva 2001. te o nekim metodološkim problemima usporedbe rezultata popisa 1991. i 2001. vidjeti u: Pokos, 2003; *Popis stanovništva 2001., Metodološke napomene*, DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr); Wertheimer-Baletić, 2003.

Unatoč metodološkim ograničenjima usporedbe, ipak se sasvim pouzdano može tvrditi da stanovništvo Istočne Hrvatske u posljednjemu međupopisnom razdoblju karakterizira – uvodno je već rečeno – ukupna depopulacija ili pad broja stanovnika. Drugim riječima, između 1991. i 2001. broj stanovnika Istočne Hrvatske značajno je smanjen. Apsolutna i relativna visina toga smanjenja (depopulacije) ovisi o tome koji metodološki kriterij usporedbe uzmemo u obzir. Analiziramo li promjenu *ukupnoga broja stanovnika* u razdoblju 1991.–2001., depopulacija iznosi –8,8% (apsolutno –86.132 stanovnika); uzmemo li u račun kriterij *de facto* stanovništva (prisutno stanovništvo u zemlji) depopulacija iznosi –8,7% (apsolutno –79.062 stanovnika); konačno, promotrimo li promjenu broja stanovnika prema metodologiji popisa primijenjenoj 1991. (kriterij *de iure* stanovništva), uočavamo ukupnu depopulaciju po stopi od –7,2% (apsolutno –70.791 stanovnika). Drugim riječima, najbliži smo istini ustvrdimo li da se ukupna depopulacija pet istočnohrvatskih županija u razdoblju 1991.–2001. godine kreće između –7,2 i –8,8%.

Tablica 8: Površina i broj *de facto* stanovništva Istočne Hrvatske po županijama 1991. i 2001.

ŽUPANIJA	Površina (km ²)	Broj stanovnika		% površine	Stopa promjene	Apsolutna promjena
		1991.	2001.			
Virovitičko-podravska	2021	98999	90031	16,2	-9,1	-8968
Požeško-slavonska	1821	92300	80389	14,6	-12,9	-11911
Brodsko-posavska	2027	162418	163489	16,3	0,7	1071
Osječko-baranjska	4149	344187	313406	33,3	-8,9	-30781
Vukovarsko-srijemska	2448	214658	186185	19,6	-13,3	-28473
Istočna Hrvatska	12466	912562	833500	100,0	-8,7	-79062

Izvor: kao za tablicu 7

Tablica 9: Površina i broj *de iure* stanovništva Istočne Hrvatske po županijama 1991. i 2001.

ŽUPANIJA	Površina (km ²)	Broj stanovnika		% površine	Stopa promjene	Apsolutna promjena
		1991.	2001.			
Virovitičko-podravska	2021	104625	95039	16,2	-9,2	-9586
Požeško-slavonska	1821	99334	86904	14,6	-12,5	-12430
Brodsko-posavska	2027	174998	179470	16,3	2,6	4472
Osječko-baranjska	4149	367193	336421	33,3	-8,4	-30772
Vukovarsko-srijemska	2448	231241	208766	19,6	-9,7	-22475
Istočna Hrvatska	12466	977391	906600	100,0	-7,2	-70791

Izvor: kao za tablicu 7

Najveću ukupnu depopulaciju (prema kriteriju ukupnog stanovništva) bilježi Požeško-slavonska županija (-13,6%); odmah za njom slijedi Vukovarsko-srijemska (-11,4%), a iza njih Virovitičko-podravska (-10,7%) i Osječko-baranjska (-10,0%). Između 1991. i 2001. jedino je Brodsko-posavska županija ostvarila porast broja stanovnika (1,0%).

Posljedica je to, ponajviše, brojnog doseljavanja u tu županiju, pogotovo izbjegličkog i useljeničkog stanovništva iz Bosne i Hercegovine.²²

Prema kriteriju *de facto* stanovništva, koji podrazumijeva da je u ukupan broj stanovnika određenog naselja/županije, uz prisutno stanovništvo u vrijeme popisa, uključena i kategorija »odsutni u zemlji«, najveće smanjenje broja stanovnika imala je Vukovarsko-srijemska (-13,3%), a najmanje Osječko-baranjska županija (-8,9%). Brodsko-posavska županija je i prema tome kriteriju imala demografski rast (0,7%). Uvrstimo li u analizu za 2001. broj stanovnika prema kriteriju kojim je stanovništvo popisano deset godina prije (*de iure*), uočavamo da je između 1991. i 2001. ukupna depopulacija bila najizrazitija u Požeško-slavonskoj (-12,5%), a najmanja u Osječko-baranjskoj županiji (-8,4%). U tom slučaju Brodsko-posavska županija ostvarila je demografski rast od 2,6%.

Jedna od najvažnijih posljedica demografskih ratnih gubitaka ogleda se u domeni promjena u dobno-spolnoj strukturi stanovništva. Naime, koliko god su ratna stradanja u Istočnoj Hrvatskoj bila usmjerena na sve kategorije stanovništva (vojnici, civili, starci, djeca, žene itd.), ipak su demografski gubici, a posebice izravni (ratni mortalitet), na određeni način bili selektivni, kako prema dobi, tako i prema spolu. Zbog većeg stradanja muškaraca u ratovima, remeti se spolni sastav stanovništva, a zbog izraženijeg stradanja osoba u dobi između 20 i 40 godina života (vojnoobvezatna dob), dolazi do stvaranja krnjih naraštaja u dobno-spolnoj slici naseljenosti. Neosporno je da demografski ratni gubici nepovoljno djeluju na značajke i procese u oblikovanju dobno-spolne strukture stanovništva, a kako ona predstavlja najvažniji demografski okvir reproduktivnog potencijala populacije, onda ratni gubici posredno djeluju i na prirodno kretanje stanovništva, napose na dinamiku nataliteta/fertiliteta. Jasno je, s druge strane, da je suvremena dobna i spolna slika istočnohrvatskog stanovništva posljedica i naslijeđenih nepovoljnih demografskih procesa, posebice pada nataliteta i iseljavanja. Međutim, ratni su gubici ubrzali negativne tendencije u razvoju dobno-spolne strukture, potičući pritom demografsko starenje te pojačavajući deblanse u spolnoj slici naseljenosti Istočne Hrvatske. To potvrđuju sljedeći pokazatelji: koeficijent feminiteta je, u razdoblju 1991.–2001. povećan sa 106,2 na 107,7, koeficijent mladosti smanjen je sa 27,3 na 25,8, koeficijent starosti povećan je sa 16,6 na 20,9, indeks starenja porastao je sa 61,0 na čak 80,9, broj stanovnika do 19 godina starosti smanjen je za 13,8%, broj osoba u dobi između 20. i 59. godine života smanjen je za 11,5%, a kontingent starih (60 godina i više) povećan je za 14,4%.

Posebno je zanimljiva činjenica da je između 1991. i 2001. broj muškog stanovništva Istočne Hrvatske između 20. i 40. godine života (vojnoobvezatna dob) smanjen sa 149.729 na 123.270 ili za 17,7%. Dok su muškarci u toj dobi 1991. činili 31,6% ukupnoga muškog stanovništva Istočne Hrvatske, njihov je udio do 2001. smanjen na 28,7%.

²² Prema rezultatima popisa iz 2001., u Brodsko-posavsku županiju se između 1991. i 2001. samo iz inozemstva doselilo 20.445 osoba, od kojih 19.619 ili 96,0% iz Bosne i Hercegovine (prema: *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2002). Istodobno, županija je u promatranom razdoblju ostvarila i pozitivno prirodno kretanje stanovništva od 1358 osoba (izvor: *Vitalna statistika Republike Hrvatske*, DZSRH, Zagreb).

Tablica 10: Odabrani pokazatelji dobno-spolne strukture stanovništva Istočne Hrvatske 1991. i 2001.

POKAZATELJI	1991.	2001.	Indeks promjene
Broj stanovnika	977391	891259	91,2
Broj muškaraca	473892	429178	90,6
Broj žena	503499	462081	91,8
Koeficijent maskuliniteta	94,1	92,9	-
Koeficijent feminiteta	106,2	107,7	-
Broj stan. do 19 godina	266643	229808	86,2
Broj stan. od 20 do 59 godina	533161	471730	88,5
Broj stan. starijih od 60 godina	162596	185991	114,4
Koeficijent mladosti	27,3	25,8	-
Koeficijent starosti	16,6	20,9	-
Indeks starenja	61,0	80,9	132,7

Izvori: *Popis stanovništva 1991., Stanovništvo prema spolu i starosti*, Dokumentacija 882, DZSRH, Zagreb, 1994.; *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2003. (<http://www.dzs.hr>)

Tablica 11: Etnička struktura stanovništva Istočne Hrvatske po županijama 1991. i 2001.

ŽUPANIJA	Godina	Ukupan broj stanovnika	%	Hrvati	%	Srbi	%	Ostali i nepoznato	%
Virovitičko-podravska	1991.	104625	100	75356	72,0	21905	20,9	7364	7,1
	2001.	93389	100	83554	89,5	6612	7,1	3223	3,4
Požeško-slavonska	1991.	99334	100	67173	67,6	22572	22,7	9589	9,7
	2001.	85831	100	76118	88,7	5616	6,5	4097	4,8
Brodsko-posavska	1991.	174998	100	141071	80,6	19957	11,4	13970	8,0
	2001.	176765	100	166129	94,0	5347	3,0	5289	3,0
Osječko-baranjska	1991.	367193	100	262176	71,4	56836	15,5	48181	13,1
	2001.	330506	100	277245	83,9	28866	8,7	24395	7,4
Vukovarsko-srijemska	1991.	231241	100	158128	68,4	45491	19,7	27622	11,9
	2001.	204768	100	160277	78,3	31644	15,5	12847	6,2
Ukupno	1991.	977381	100	703904	72,0	166761	17,1	106716	10,9
	2001.	892259	100	763323	85,5	78085	8,8	50851	5,7

Izvori: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.; *Popis stanovništva 2001.*, DZSRH, Zagreb, 2003. (<http://www.dzs.hr>)

Među važnije i znakovitije promjene u razvoju stanovništva Istočne Hrvatske tijekom posljednjega međupopisnoga razdoblja valja ubrojiti promjene u etničkoj slici naseljenosti kraja. One su, kako prema svom smjeru, tako i prema intenzitetu, ponajviše posljedica srbijanske oružane agresije i prisilnih migracijskih struja. Nekoliko je bitnih karakteristika tih promjena:

(1) Premda je – kao što smo već vidjeli – ukupno stanovništvo Istočne Hrvatske između 1991. i 2001. depopuliralo za 8,8%, apsolutni broj Hrvata povećan je za 8,4%. Uz vjerojatnu činjenicu da je do značajnog porasta broja Hrvata došlo zbog promjena u

popisnom izjašnjavanju stanovništva (primjerice, nestanak popisne kategorije Jugoslavena), svakako valja istaknuti i mnogobrojne izbjegličke/useljeničke struje Hrvata iz Bosne i Hercegovine i Srbije, koje su uspjele nadomjestiti migracijske gubitke hrvatskoga stanovništva izazvane ratom i politikom etničkoga čišćenja. U svim je županijama Istočne Hrvatske zabilježen apsolutni porast hrvatske etničke skupine – najviše u Brodsko-posavskoj (17,8%), a najmanje u Vukovarsko-srijemskoj županiji (1,4%).

(2) Apstrahiramo li problematiku metodološke neusporedivosti rezultata popisa 1991. i 2001., uočavamo da je na području Istočne Hrvatske 2001. popisano gotovo 89.000 Srba manje nego desetljeće prije (1991.). Je li navedena razlika isključiva posljedica njihova ratom uzrokovanog iseljavanja iz Hrvatske? Zasigurno nije. Demografsko smanjenje broja Srba Istočne Hrvatske posljedica je i njihova lošega prirodnoga kretanja (niskog nataliteta), izravnih ratnih gubitaka, iseljavanja u druga hrvatska područja, ekonomske emigracije u inozemstvo, ali i asimilacijskih procesa. Najveću depopulaciju Srbi su zabilježili u Požeško-slavonskoj (-75,1%), a najmanju u Vukovarsko-srijemskoj županiji (-30,4%).

(3) Zahvaljujući osnovnim smjerovima u razvoju etničke strukture Istočne Hrvatske (porast broja Hrvata, značajno smanjenje broja Srba i pripadnika ostalih etničkih skupina),²³ ovaj je prostor – premda i prije rata većinski naseljen hrvatskim stanovništvom – doživio dodatnu hrvatsku etničku homogenizaciju. Naime, prema popisu iz 1991. godine, od ukupnoga broja stanovnika istočnohrvatskoga prostora, 72,0% činili su Hrvati, 17,1% Srbi te 10,9% ostali, uključujući i nepoznate. Desetljeće kasnije, Hrvati su udio u ukupnom stanovništvu povećali na 85,5%, a Srbi i ostali (uključujući i nepoznate) smanjili na 8,8%, odnosno na 5,7%. Prema popisu iz 2001., etnički najhomogeniji sastav stanovništva ima Brodsko-posavska županija, u kojoj od 176.765 stanovnika Hrvati čine čak 94,0% (1991. Hrvata je bilo 80,6%), a Srbi samo 3,0% (1991. Srba je bilo 11,4%). Etnički najheterogenija je Vukovarsko-srijemska županija; u njoj je od ukupno 204.768 stanovnika, Hrvata 78,3% (1991. – 68,4%), a Srba 15,5% (1991. – 19,7%).

Zaključak

Stanovništvo Istočne Hrvatske je tijekom Domovinskog rata (i poraća) imalo – kao što je u radu istaknuto – vrlo visoke izravne i migracijske ratne gubitke. Oni su, uz naslijeđene nepovoljne odrednice i sastavnice demografskog razvoja, bitno utjecali na pojavu ukupne depopulacije, na produbljenje procesa demografskog starenja te na značajne promjene u etnodemografskoj slici naseljenosti. S obzirom na visinu gubitaka, kao i na njihovu strukturu, demografske ratne gubitke možemo smatrati dugoročnim nepovoljnim činiocima daljnjeg brojčano-strukturnog razvoja stanovništva u Istočnoj Hrvatskoj.

²³ U tom kontekstu posebno valja apostrofirati demografski regres mađarskog stanovništva, koje je, također, bilo izloženo etničkom čišćenju s područja Baranje i Vukovarsko-srijemske županije.

LITERATURA

- JELIĆ, I. (1991). »O nastanku granice između Hrvatske i Srbije«, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 23, br. 1-3, str. 1–32.
- KLEMENČIĆ, M. (1993). »Velikosrpska teritorijalna posezanja«, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, str. 285–304.
- LAH, I. (1951). »Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije«, *Statistička revija*, br. 2, str. 230–247.
- LAH, I. (1952). »Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svetskom ratu«, *Statistička revija*, br. 2-3, str. 214.
- MARIJAN, D. (2002). *Smrt oklopne brigade: prilozi za istraživanje rata za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu 1990.–1992.* Zagreb – Sarajevo: ZORO.
- PAVLIČEVIĆ, D. (1993). »Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793.–1993.«, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, str. 247–283.
- POKOS, N. (2003). »Metodološke promjene u popisima stanovništva«, *Hrvatska revija*, god. 3, br.1, str. 29–35.
- SEKULIĆ, M. (2000). *Knin je pao u Beogradu.* Bad Vilbelg: Nidda Verlag.
- ŠTERC, S. i POKOS, N. (1993). »Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske«, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, str. 305–333.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (2003). »Sastavnice demografske bilance Hrvatske prema popisu stanovništva 2001. godine«, u: *Hrvatski identitet u Europskoj uniji.* Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve – Glas Koncila, str. 117–138.
- ŽIVIĆ, D. (1995). »Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948.–1991.«, *Geografski glasnik*, god. 57, str. 71–92.
- ŽIVIĆ, D. (1998a). »Razvoj etničke strukture Istočne Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća«, *Hrvatski geografski glasnik*, god. 60, str. 75–103.
- ŽIVIĆ, D. (1998b). »Promjene narodnosnog sastava stanovništva gradskih naselja Istočne Hrvatske 1910.–1991. godine«, *Migracijske teme*, god. 14, br. 1-2, str. 99–127.
- ŽIVIĆ, D. (1999). »Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine«, *Društvena istraživanja*, god. 8, br. 5-6, str. 767–792.
- ŽIVIĆ, D. (2001). »Izravni demografski gubici (ratne žrtve) Republike Hrvatske (1990.–1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice«, *Društvena istraživanja*, god. 10, br. 3, str. 451–484.
- ŽIVIĆ, D. (2003). »Depopulacija Hrvata u Vojvodini (1953.–2002.)«, *Republika Hrvatska*, god. 52, br. 217, str. 16–38.
- ŽIVIĆ, D. i POKOS, N. (2002). »Prisilne i druge ratom uzrokovane migracije stanovništva Hrvatske 1991.–2001.«, u: *Zbornik uz 70-godišnjicu života Dragutina Pavličevića.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 430–443.

Dražen Živić

DEMOGRAPHIC WAR LOSSES AS A DETERMINANT OF THE POPULATION DEVELOPMENT OF EASTERN CROATIA IN THE PERIOD 1991–2001

SUMMARY

The subject of study in this paper are demographic losses in Eastern Croatia during Croatia's Homeland war. The goal of the research was to determine or assess the direct migration losses of this area in the period 1991–2002, and evaluate their effect on changes in the number of inhabitants, on the age-gender structure and on the ethnic structure of the population of Eastern Croatia in the most recent inter-census period (1991–2001). The effect of inherited destabilising factors on the development of East Croatia's population (two world wars, emigration, the "white plague", a dropping birth rate, the rural exodus, demographic ageing...) has been notably increased through demographic losses and the effects of Serbian military aggression, especially in the migrational aspect (domain) of war effects. In line with a series of indicators, it is more than apparent that demographic war losses can be highlighted as the most important determinant of modern population development in the East Croatian region. Over ten thousand losses of life, and expelled, refugees and emigrants numbering in the tens of thousands, substantially deranged basic dynamic structural processes in the population development of this area of Croatia.

KEY WORDS: Eastern Croatia, population, war, demographic losses

Dražen Živić

LES PERTES DÉMOGRAPHIQUES DUES A LA GUERRE EN TANT QUE DÉTERMINANTE DE LA CROISSANCE DE LA POPULATION EN CROATIE ORIENTALE ENTRE 1991 ET 2001.

RÉSUMÉ

Cet article a pour sujet les pertes démographiques en Croatie orientale au cours du conflit armé en ex-Yougoslavie (1991–1995). L'objectif de cette recherche est de déterminer et évaluer les pertes démographiques directes et migratoires de cette région entre 1991 et 2001, ainsi que de mesurer leur impact sur l'évolution du nombre d'habitants, de la structure par âges, par sexes et par appartenances ethniques de la population de Croatie orientale entre les deux derniers recensements (1991 et 2001). L'influence des facteurs de déstabilisation hérités du passé sur la croissance de la population en Croatie orientale (deux Guerres mondiales, émigration, « peste blanche », chute de la natalité, exode rural, vieillissement de la population, etc.) est notablement accrue par les pertes démographiques et les conséquences de l'agression armée serbe, en particulier en ce qui concerne les effets migratoires de la guerre. A la lumière d'une série d'indicateurs, il est tout à fait visible que les pertes démographiques dues à la guerre peuvent figurer comme la déterminante majeure de l'évolution contemporaine de la population dans la région orientale de la Croatie. Avec plus de dix mille morts et des dizaines de milliers de personnes chassées, réfugiées et déplacées, les processus fondamentaux dynamiques et structurels de l'évolution de la population de cette région de Croatie se sont trouvés profondément bouleversés.

MOTS CLÉS : Croatie orientale, population, guerre, pertes démographiques